

ЖУЛИНСЬКИЙ
Микола Григорович –
академік НАН України,
директор Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України

ГУМАНІТАРНЕ ОБЛИЧЧЯ НАЦІЇ

До 90-річчя академіка НАН України І.М. Дзюби

26 липня виповнюється 90 років відомому літературознавцю, критику, публіцисту, громадському діячеві, Герою України (2001), лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки (2017), лауреату Державної премії України ім. Т. Шевченка (1991), міністру культури України (1992–1994), академіку-секретарю Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України (1997–2004), раднику Президії НАН України, академіку НАН України (1992) Івану Михайловичу Дзюбі.

Вустами гуманітаріїв говорить культура.
Саме вони є обличчям нації.

Ліна Костенко

Пригадую, в листопаді 2006 року на круглому столі, присвяченому 75-літтю Івана Дзюби, Ліна Костенко висловила впевненість у тому, що Україна має майбутнє: прийде нове прекрасне покоління, створить нову літературу, і побажала, щоб воно мало таку постать, як Іван Дзюба. Такого ж блискучого аналітика, інтелектуала-літературознавця, суворого діагностика суспільства, непомильного камертона суспільних і духовних настроїв, морального оберіга нації.

Водночас Ліна Костенко передбачливо зауважила, що академік НАН України Іван Дзюба, який засвідчує нову динаміку мислення, оперативно реагуючи на розлогий спектр актуальних суспільно-політичних і духовних проблем, виходить на фінішну пряму: «Він знову бере старт на велику дистанцію».

З того часу, коли на цьому круглому столі осмислювалася природа «феномена Івана Дзюби», минає п'ятнадцять років і що ми бачимо? На ним же заявленій у документальній повісті «Не окремо взяте життя» «фінішній прямій» в нашого невтомного марафонця Івана Дзюби з'явилося нове творче дихання, нове оперативне реагування на наростаючі симптоми духовного знесилення нації, бачення нових духовних спустошень, яких зазнає нині українське суспільство. На прикре здивування Івана Михайловича, від тих пір, коли газети «День», «Дзеркало тижня», «Літературна Україна» радо приймали на свої сторінки фейлетони «несистемного журналіста, схильного до

Іван Михайлович Дзюба

неконтрольованої самодіяльної політології» — так представляє Іван Дзюба свого альтер-его Хому Скептика, який ген коли, на 16-му році Незалежності, іронічно-саркастичним оком зазирає у часи майбутні України, суттєвих змін у реальному житті українців не відбулося. Тому творець «доброго приятеля на прізвище Хома Скептик» вирішує, що аналітично-прогностичні візії його друга Хоми, на жаль, актуальні, а його ядучо-саркастичне перо і скептичний погляд на країну «без різниці» необхідні в часи нинішні, коли не зникли тенденції до соціально-етичної деградації українського суспільства.

Здавалось би, для чого згадувати ці майже двадцятилітньої давності фейлетони Івана Дзюби, авторство яких він передав Хомі Скептику, адже нині інший виток суспільного розвитку, інший зріз проблем, інші критерії вибору і навіть інша якість електорату. І раптом творець Хоми Скептика починає вступати в полеміку з творцем такого поняття і терміна, як (X)ОХЛОКРАТІЯ, яким, на переконання Хоми, ми збагатили світову політичну думку і світову історію.

«Це влада хитро і корисливо байдужих — тих, що: какає різниця? Країна? Какає різниця! Історія? Какає різниця! Мова? Ка-ка-я раз-ні-ца!!!».

Хохлократія, роз'яснює Хома Скептик, об'єднує «всіх тих, хто хоче замість України мати Хохляндію, кому вона, Хохляндія, потрібна і вигідна». Але ця начебто полеміка зі своїм альтер-его насправді спрямована на підсилення читачької уваги до тих проблем, які засвідчують, що хохлократія майстерно пристосувалася до нової суспільно-політичної ситуації.

Посилає Іван Дзюба свого Хому Скептика у віртуальні мандри на тридцять-п'ятдесят років уперед і що він побачив у році 2019-му, в році 2053-му і в році 2099-му? «Ті самі олігархи. Ті самі нардепи, хоч і під іншими прізвищами». Усі ті, які хочуть, «щоб Хохляндія жила вічно. Тоді й вони будуть жити в ній вічно».

Чому Іван Дзюба вирішив повизбирувати розкидані в періодиці фейлетони в стилі чорної футурології «палкого апостола сакральної бездоказовості» Хоми Скептика й опублікува-

ти в 2020 році окремою книжечкою під назвою «Повернення Хоми Скептика»? Та, повторюю, тому, що з того часу, як прозорливий скептик Хома почав розвінчувати «чемним хохмацтвом» «загадкову країну: країну криз, руїни і геніїв», мало що в ній змінилося завдяки «рятівникам України». Тому й запитує розчарований, скептичний Хома: «Хто врятує Україну від рятівників?».

Іван Дзюба не втішає себе тим, що до нього, до його зболеного голосу, як і до його Хоми Скептика, дослухається влада. Але він інакше не може, він повинен означити болючі проблеми, проаналізувати суспільно-політичну, культурно-освітню, мовну ситуацію і запросити «владу імущих» до діалогу. Що ж, запросив у 1965 році на дискусію на свою голову. І коли? І кого? У період так званої хрущовської лібералізації написав дослідження-памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і передав на розгляд партійно-державних можновладців. Пояснював, аргументував свою тривогу з приводу «незадовільного і ненормального становища» з українською мовою, національною культурою, з порушенням і викривленням «ленінської національної політики» в Україні посиленням на «класиків марксизму-ленінізму», на матеріали компартійних з'їздів, на партійні постанови, на статистику...

Створена Центральним Комітетом КПУ спеціальна комісія для ознайомлення з листом І.М. Дзюби та його працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?» так відреагувала на його вимогу проведення дискусії з національного питання: «Цілком зрозуміло, що він та його прихильники сподіваються, що така дискусія стала б їх своєрідним судом над партією, шельмуванням її політики і ідеології в дусі воєнничого антикомунізму, засобом розпалювання ворожнечі між народами, «зведенням рахунків» з російським народом»¹.

Замість дискусії — а вона неминуче призвела б, зважаючи на велику доказову базу і аргументовані висновки автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», до вимушеного

¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К.: Києво-Могилянська академія, 2010. С. 293.

визнання з боку компартії серйозних помилок у проведенні «ленінської національної політики» — виключення зі Спілки письменників України, арешт 18 квітня 1972 року, ув'язнення у внутрішній в'язниці КДБ, тривале слідство і наразті, 12–16 березня 1973 року, суд. Івана Дзюбу засуджують до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовай колонії.

Хворого, виснаженого допитами і вимогами визнати публічно свої помилки Івана Дзюбу, який важко переживав тривалу і повну ізоляцію у внутрішній в'язниці КДБ, таки змусили вдатися до «каяття», до «самокритики», визнати свої помилки та застерегти інших від збочень під впливом «Інтернаціоналізму чи русифікації?». І тільки після півторарічного ув'язнення звільнили.

Далі — вимушене мовчання. До кінця 70-х. Дзюбу не друкують, хоча він продовжує писати, навіть публікуватися, приховуючи себе за псевдонімами.

І лише в 1978 році з'являється його книга «Грані кристалу», далі — «На пульсі доби» (1981), «Стефан Зорян в історії вірменської літератури» (1982), «Автографи відродження» (1986). «Помилуваному» Дзюбі дозволили писати про національні іншомовні літератури «братніх народів СРСР», але дослідник зумів сказати багато правди про національну долю «диких» народів, про їхню історію, культуру, мову, міфологію, народні звичаї і традиції — про все те, що самі історики і письменники таких відкинутих імперською Росією на узбіччя цивілізаційного розвитку малих народів, як нанайці, мансі, юкагири, чукчі, нівхи та ін., не могли правдиво сказати і написати.

Та від своїх громадянських позицій Іван Дзюба не відступився. Бо і тоді, коли працював над «Інтернаціоналізмом чи русифікацією?» в надії переконати партійно-державних можновладців у праві українця «бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити»², і після вимушеного «каяття» він продовжував виступати на захист тих, кого не-

справедливо репресували, підписував листи протесту... Залишався на своїй принциповій ідейно-світоглядній позиції, яку сформулював у своїй праці.

Багато хто, особливо ті, які знали Івана Дзюбу в першій половині 1960-х років за його сміливими і переконливими виступами в Бабиному Яру 29 вересня 1966 року, на загально-міських зборах інтелігенції на захист Віктора Некрасова влітку 1963 року, на вечорах пам'яті Василя Симоненка 16 січня 1965 року, Лесі Українки, Тараса Шевченка, під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна», хоча й з прикрістю, але з розумінням сприйняли цей компромісний крок того, кого справедливо вважали прапором «шістдесятництва». Іван Дзюба був одним із чільних, поряд з Іваном Світличним, Василем Стусом, В'ячеславом Чорноволом, Євгеном Сверстюком, Левком Лук'яненком, Ігорем Калинцем, Юрієм Бадзьом, Михайлиною Коцюбинською, будителів національної свідомості і залишався ним після вимушеної, передусім через важкий стан здоров'я — захворювання на туберкульоз, «здачі» в полон КДБ. Він був в опозиції до комуністичної системи завдяки своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Цей памфлет переписувався від руки, перефотографовувався, передруковувався в багатьох примірниках, передавався з рук в руки — творіння «антирадянщика» і «українського націоналіста» Івана Дзюби, який стоїть «по суті на ворожих антирадянських позиціях» і «лле воду на млин наших ворогів», уже не могла зупинити компартійна система.

Ця праця, яка засвідчувала приголомшливу українську духовну кризу ХХ століття, спричинену тоталітарним комуністичним режимом, пішла «в народ», почала оновлювати колективну пам'ять українського суспільства, формувати нову, національно свідому еліту.

Його побратим Євген Сверстюк з нагоди 75-річчя Івана Дзюби сказав: «Чи не усі публікації Івана Дзюби продиктовані потребою невідкладної реакції на певні суспільні обставини, в цьому їх актуальність і живий нерв, який болітиме — сьогодні і завтра».

² Там само. С. 49.

Саме тому Іван Дзюба й зібрав свої друковані 1988 року в газеті «Вечірній Київ» статті на захист української мови і видрукував їх у 2012 році окремою книжечкою під назвою «Бо то не просто мова, звуки...», адже побачив, що замість реального розвитку української культури, мови, мов національних меншин маємо узаконення русифікації під виглядом так званої турботи про національні меншини.

Ученого-літературознавця, шевченкознавця тоді, в 2012 році, обурило скандальний законопроект Колісниченка–Ківалова, який по-фарисейському завуальював ту саму русифікацію, проти якої він виступив у 1965 році дослідженням «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Чи не тому актуальною залишається ця його праця, бо той же Хома Скептик вимушений визнати, що не бачив ще жодного хохлократа, який поставився б до української мови «терпимо», і він, цей хохлократ-прислуженець, «ще, як мінімум, років сто-двісті вимагатиме скасування закону про державність української мови — аж поки людство не перейде на мову кіберієрогліфів».

Іван Дзюба і далі розривається «між культурою і політикою». Таку назву має його книга вибраних праць 1998 року, в якій він подав уперше надруковану в журналі «Сучасність» (1995, № 3–4) розвідку «Застукали сердешну волю...» Шевченків «Кавказ» на тлі непроминого минулого».

Написана Шевченком восени 1845 року поема «Кавказ», яка й донині вражає своєю політичною актуальністю, прогностичною прозорливістю та баченням характеру і діянь імперської Росії, стимулювала Івана Дзюбу до дослідження «родових» прикмет найтривалішої і найжорстокішої війни імперської Росії за оволодіння Кавказом та пізнання російської політики як «сакрального ритуалу визвольного таїнства». А цей ритуал, переконливо аргументує дослідник, передбачав звернення доброзичливої уваги на той чи інший сусідній народ, скажімо «єдинокровний та єдиновірний» український народ, який страждає від зовнішніх небезпек чи внутрішньої сваволі і з не-

терпінням благає «богонатхненну» Росію прийняти його під свій протекторат. Тоді Росією визначався, враховуючи передусім стратегічне значення для імперії території, яку займав цей народ, сприятливий час для милостивого «запрошення» його під свою опіку — приєднання.

Як промовистий додаток до цього глибоко аналітичного дослідження пропагандистських і «визвольних» засобів і методів «м'якого приєднання народів и племён» задля «естественного расширения России» Іван Дзюба подає «замість післямови — без коментарів» свідчення очевидців, зокрема журналістів, письменників, військовиків, про «умиротворення» непокірної Ічкерії, про пролиття крові в Тбілісі, Баку, Кизлярі, Первомайському... Мимоволі згадуються ближчі до нашого часу «визвольні походи»: захоплення путінською Росією Криму, агресія на сході України, а ще Абхазія й Північна Осетія, Сирія...

Згадую нашу з Іваном Дзюбою і його дружиною Марією поїздку в червні 2005 року в його рідні краї — на Донеччину: в рідне село Миколаївку, до Оленівських Кар'єрів, до Докучаєвська, Волновахи... Ми стояли тоді над виробленим кар'єром, де колись брали вапняк, дивилися на малесеньку річечку Суха Волноваха, в якій у дитинстві купався Іван Михайлович, і не могли собі уявити, що через якихось дев'ять років ці місця стануть порубіжними, фронтними, окупованими, що неподалік міста Волноваха російські й місцеві бойовики вчинять найкривавіший за кількістю жертв напад на українських військових, а 13 січня 2015 р. унаслідок обстрілу бойовиками рейсового автобуса загине 12 мирних жителів і 16 буде важко поранено. Чи відчував тоді Іван Дзюба ту величезну загрозу миру і спокою на його рідній донецькій землі з боку «старшого брата»? Важко сказати, можливо й ні, але якщо перечитати його книги «Спогади і роздуми на фінішній прямій», «Україна в пошуках нової ідентичності» і, особливо, «Донецька рана України», то мимоволі зринає думка, що передчував, але не пускав у голову таку небезпеку.

У видрукованому наступного після вторгнення путінської Росії в його рідну Донеччи-

ну 2015 року есеї «Трагедія Донеччини» Іван Дзюба стверджував: трагедія Донбасу стала можливою зокрема й тому, що пострадянська влада України віддавала цей величезний регіон на відкуп криміналітету й олігархам і не спромоглася за ці 23 роки незалежності засвоїти уроки історії.

Тому й відгукнулися особливим болем у його серці вторгнення російських військ на Донбас, трагедія під Іловайськом. Академік НАН України, чудовий літературознавець, активний літературний критик і публіцист Іван Дзюба ніяк не міг тоді зосередитися на своїх суто професійних справах — політика буквально хапала його за горло і він шукав вихід своїм переживанням, своїм уболіванням за долю української державності. Усе, що діялося на сході України та в Україні загалом, ніяк не вкладалося в межі раціонального осмислення і прогнозування, тому Іван Дзюба вдався до інших, уже успішно ним апробованих жанрів — памфлету, фейлетону. Книжкою статей, фейлетонів, памфлетів «Порнократія на марші» аналітик із сатирично-гротескним пером оперативно реагує на системну компрометацію національних історичних і культурних цінностей та на підтримуване правлячими олігархами відродження й насаджування ідеології російського націоналізму і неоімперіалізму.

У книзі «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ» він подає й свої давніші статті та виступи, в яких попереджав про загрознає відродження російського націоналізму як у самій Росії, так і в Україні. Згадаю лише про два промовисто-актуальні розділи цієї книги: «Епізоди з історії російського націоналізму» та «Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?». Іван Дзюба переконливо доводить, що агресивно-експансіоністська політика путінського режиму є наслідком відродженого традиційного для Росії затятого монархізму, чорносотенства, денікінщини, ксенофобії, непогамованої ностальгії за імперським минулим та боротьби за створення нової Росії — «Русского національного государства». Значну увагу публіцист Дзюба звертає на те, що серед

ідеологів та провідників «русского мира» був і є значний відсоток «наших рідних малоросів», які з несамовитою завзятістю обстоюють позицію: Україна — «часть русского мира». На жаль, українська влада й нині вповні не усвідомлює критичне наростання загроз, особливо у сфері культури і політичної та інформаційної свободи. Ще зовсім недавно українська влада платила за прихильність кремлівських неоімперіалістів до неї політичною гідністю, національною ідентичністю, інформаційним простором, історією, культурою, мовою і що отримала взамін? Вторгнення і окупацію Криму, війну на Донбасі, реальну загрозу нової агресії.

Звісно, прикро, що влада, і партійно-радянська, і новоукраїнська, постнезалежна, не звертала особливої уваги на ті проблемні напруги, виклики і тривоги, які відстежував, аналізував, прогнозував і від яких застерігав владу Іван Дзюба. Ліна Костенко точно відзначила: «І. Дзюба попереджає про нові виклики і небезпеки».

Однією з таких небезпек, серйозних загроз для України є, на його переконання, виразна тенденція до соціально-етичної деградації українського суспільства. Які ж симптоми цієї деградації відзначає Іван Дзюба? Це передусім «втрата в суспільстві соціальної совісті і соціального стиду», це «занепад соціально-побутової моралі», це «глибока деукраїнізованість, знекоріненість — емоційна, культурна, світоглядна — більшої частини керівного політичного, економічного, виробничого корпусу». Про ці та інші загрози ослаблення морального тону, дегуманізації та культурної деградації українського суспільства Іван Дзюба говорив на восьмому році незалежності і, на жаль, змушений говорити сьогодні. Бо й далі академік НАН України, Герой України, вчений-літературознавець, державний діяч і політик, чільний діяч національного культурного відродження, який працює в системі соціально-етичних і культурологічних координат, був у тому — радянському — суспільстві, за визначенням Ліни Костенко, камертоном, а в сучасному суспільстві, яке, на жаль, хворе, «він перетворився на діагноста».

Автор багатьох публіцистичних і наукових праць, таких як «Спрага» (2001), «З криниці літ» (у двох томах, 2001), «На трьох континентах» (2001), «Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна» (2003), «З криниці літ» (у трьох томах, 2006–2007), «Тарас Шевченко» (2005, 2008), «Літературні портрети» (2016), «У літературі й навколо» (2016), «Тарас Шевченко серед поетів світу» (2017), «Із плину літ» (2019), розгорнув широкий спектр досліджень історико-літературного, літературно-критичного і публіцистичного спрямування, захоплюючи в орбіту своїх наукових і публіцистичних інтересів найбільш актуальні проблеми літературно-мистецького, культурологічного і державотворчого процесу. Особливо чутливо й гостро зреагував своєчасно Іван Дзюба на стан і перспективи розвитку української культури, пропонуючи нові концепції її формування в

умовах нової суспільно-політичної ситуації. Водночас Іван Дзюба зауважує поглиблення деструкції суспільної свідомості, зростання морально-психологічного дискомфорту народних мас, викликані втратою життєвих смислів, ослабленням відчуття національного призначення та зневірою у своїй здатності будувати нову Україну. Він і нині прагне утверджувати в суспільній свідомості ті ціннісні орієнтації та пріоритети, які б стимулювали колективну волю та енергію мас до національного відродження і державного самоздійснення.

Іван Дзюба був, є і залишається моральним авторитетом нації і її духовним мобілізатором, одним з найавторитетніших діячів українського інтелектуального відродження на межі тисячоліть. Вустами академіка-гуманітарія Івана Дзюби говорить українська національна культура, і тому він є гуманітарним обличчям нації.

Mykola H. Zhulinsky

Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

HUMANITARIAN FACE OF THE NATION

To the 90th anniversary of Academician of the NAS of Ukraine I.M. Dzyuba

July 26 marks the 90th anniversary of the famous literary critic, publicist, public figure, Hero of Ukraine (2001), laureate of the State Prize of Ukraine in the Field of Science and Technology (2017), laureate of the T. Shevchenko State Prize of Ukraine (1991), Minister of Culture of Ukraine (1992–1994), Academician-Secretary of the Department of Literature, Language and Art Criticism of the NAS of Ukraine (1997–2004), Adviser to the Presidium of the NAS of Ukraine, Academician of the NAS of Ukraine (1992) Ivan M. Dzyuba.